

12/2007

Postmodernit pakanat

FM Nika Potinkara

Pakana-sana kantaa värikkäitä merkityksiä. Vaikka tämän päivän ateistitkin saattavat joskus käyttää tätä nimitystä itsestään, monille sana tuonee mieleen kaukaisten viidakoiden villit epäjumalien palvojat. Perinteisesti pakanuudella onkin viitattu eikristilliseen toiseuteen: elämään taikauskon pimeydessä vailla kristinuskon vapauttavaa valoa. Vaikka kristinuskon dominanssi länsimaissa on heikentynyt, pakana-sana lienee edelleen negatiivisesti väritynyt.

Pakanuuteen liittyvistä kielteisistä assosiaatioista ja sanan etnosentrisestä historiasta huolimatta kasvava joukko ihmisiä nimittää itseään pakanoiksi tai uuspakanoiksi. Heille pakanus merkitsee tietoista kristinuskon merkitysjärjestelmän ulkopuolelle asettumista ja uskonnollisuuden rakentamista muiden traditioiden pohjalta. Pakanoiksi identifioituessaan he pyrkivät ottamaan negatiivisesti latautuneen käsitteen haltuunsa ja arvottamaan sen uudestaan. Samalla nimitys korostaa heidän oppositioasemaansa suhteessa dominoivaan kristillisyyteen: kuten Robert Arpo (2001, 198) toteaa, uuspakanuus on jo itsessään vastakulttuurinen nimitys, jolla uuspakanat tekevät eroa kristinuskoon valtauskontona.

Keitä ovat nämä uudet pakanat? Millaista uskonnollisuutta on uuspakanuus? Tarkastelen tässä artikkelissa suomalaista uuspakanuutta tutkimuskirjallisuuden ja sisäryhmälähteiden pohjalta. Luon katsauksen tämänhetkiseen [1] pakanakenttään ja koetan hahmottaa, miten uuspakanuus sosiaalisena ilmiönä poikkeaa totutuista uskonnon representaatioista. Lopuksi tarkastelen uuspakanuutta yhtenä uuden uskonnollisuuden muotona postmodernin individualismin kontekstissa.

Luonnon palvontaa – tai sitten ei

Uuspakanuus on kattokäsite, joka pitää sisällään erilaisia uskontoja ja uskonnollisia suuntauksia. Uuspakanuuden määritelmässä korostetaan tavallisesti näiden uskontojen ja suuntausten luontokeskeisyyttä, luonnon kunnioittamista ja ekologista ajattelua (ks. esim. Harvey 1997, 1; Svanberg 2002, kaksi 102–104) Tyypillistä on myös inspiraation etsiminen Euroopan esikristillisistä uskomusperinteistä (Svanberg 2002,

104; Sjöblom 2000, 226). Uuspakanat haluavat elvyttää esimerkiksi kelttiläisiä tai skandinaavisia perinteitä; jotkut pakanat pyrkivät jopa rekonstruoimaan vanhoja uskontoja ja harjoittamaan niitä mahdollisimman samalla tavalla kuin muinaisten esivanhempien oletetaan tehneen.

Pakanuus on usein polyteististä, mutta pakanauskonnot voivat olla myös yksi- tai kaksijumalaisia tai vailla persoonallista jumaluutta. Jumaluudet eivät ole pakanuudessa huomion pääkohteena, eikä niihin välttämättä varsinaisesti uskota; ne voidaan nähdä arkkityyppeinä, symboleina tai metaforina (ks. Harvey 1997, 161). Rituaalit ja niiden tarjoamat elämykset ovat oppia ja teologiaa tärkeämpiä. Uuspakanallisessa uskonnonharjoituksessa keskeisiä ovat usein luonnon kiertokulkua juhlistavat vuotuisjuhlat. Monille pakanoille myös magian harjoittaminen on olennainen osa uskonnollisuutta.

Uuspakanuuden piiriin luetaan tavallisesti ainakin wiccalaisuus, uusshamanismi, uusdruidismi ja aasainusko (ks. Sjöblom 2000, 226). Suomessa näistä harjoitetaan etupäässä wiccaa ja shamanismia. Uuspakanuus on kuitenkin ilmiönä niin heterogeeninen ja häilyvä, että sen määritelmät ja rajaukset on helppo asettaa kyseenalaisiksi. Kaikki modernin shamanismin harjoittajat esimerkiksi eivät pidä shamanismia uskontona eivätkä identifioitu uuspakanoiksi; myös jotkut tutkijat erottavat uusshamanismin ja pakanuuden toisistaan (ks. Townsend 1999, 2). Wiccalaisuus saa usein toimia uuspakanuuden prototyypinä, mutta uskontotieteilijä Jo Pearsonin (2000 [online]) mukaan sitäkään ei voi kokonaan sijoittaa pakanuuden sisään.

Vaikka uuspakanuutta määritellään usein sen oletetun luontokeskeisyyden kautta, siihen voidaan toisaalta lukea sellaisia suuntauksia, joissa ulkoinen luonto ei ole keskeistä. Germaanisiin ja skandinaavisiin perinteisiin pohjautuvissa suuntauksissa uskonnon muut merkitykset saattavat olla luontoa tärkeämpiä (ks. Bowman 2000 [online]). Lisäksi eri magiatraditioista kiinnostuneet ihmiset voivat määritellä itsensä pakanoiksi tai uuspakanoiksi, vaikka ulkoinen luonto ja ekologinen ajattelu eivät ole mitenkään olennaisia heidän uskonnonharjoituksensa kannalta.

Uuspakanuudelle annettujen merkitysten ristiriitaisuudet näkyvät myös suomalaisessa pakanakentässä, jolla toimii kaksi yleispakanallista yhdistystä, Lehto – Suomen Luonnonuskontojen yhdistys ry ja Pakanaverkko ry. Lehdon verkkosivuilla wiccaa, uusshamanismia, aasainuskoa, "muinaissuomalaista uskontoa" ja eräitä muita pakanasuuntauksia nimitetään luonnonuskonnoiksi. Niiden suurimpana yhteisenä tekijänä pidetään luonnon ja sen kiertokulun kunnioittamista. (Lehto ry 2005 [online].)

Pakanaverkko ry perustettiin, koska monet itsensä pakanoiksi kokeneet ihmiset jäivät luonnon merkitystä korostavan Lehdon toiminnan ulkopuolelle. Luonnonuskontojen ulkopuolisia pakanasuuntauksia ovat erään Pakanaverkon yhdistysaktiivin mukaan "mm. monet puhtaasti seremoniallisen magian suuntauksset, useat uudet uskontokunnat, kuin myös lukuiset hyvin vanhat pakanauskonnot, joiden seuraajat eivät yksinkertaisesti pidä itseään minkäänlaisina luonnonuskovina" (Virtanen 2004, 10). Pakanaverkko määritteleeekin pakanuuden laajasti sellaiseksi uskonnollisuudeksi, joka jää juutalais-kristillisen tradition ulkopuolelle (Pakanaverkko ry 2004 [online]);

tutkimuskirjallisuudessa pakanoisuus on huomattavasti suppeampi käsite (ks. esim. Sjöblom 2000, 230). Käytännössä minkätyyppiset liikkeet tahansa eivät kuitenkaan ole Pakanaverkossa edustettuina. Yhdistyksen verkkosivuilla ja jäsenlehdessä kirjoitetaan eräiden muiden suuntausten ohella samoista traditioista kuin Lehdossakin: wiccalaisuudesta, aasainuskosta, suomalaisesta uskomusperinteestä ja shamanismista.

Toimintaa marginaalissa

Vaikka uuspakanallisten uskontojen ja suuntausten taustalla on vanhoja esikristillisiä uskomusperinteitä, uuspakanoisuus on ilmiönä varsin nuori. Esimerkiksi uusshamanismin synty voidaan jäljittää vain muutaman vuosikymmenen päähän, ja wiccauskonto luotiin 1900-luvun puolivälin tienoilla. (Ks. esim. Svanberg 2003, 77, 97; Sohlberg 2005, 64.) Yhteiskunnallisesti uuspakanoisuus on edelleen marginaalista uskonnollisuutta, mutta pakanoiden määrä kasvaa jatkuvasti. Koska pakanat eivät useinkaan ole minkään virallisen organisaation jäseniä, arviot heidän lukumäärästään ovat väistämättä hataralla pohjalla. Esimerkiksi Yhdysvalloissa uuspakanoiden määrä on yhden arvion mukaan 80 000–300 000; toisaalta pelkästään wiccaa harjoittavien aikuisten määräksi on arvioitu noin 400 000. (Sohlberg 2005, 75.)

Myös Suomen uuspakanallisen toiminnan laajuutta on hankala arvioida. Pakanaverkon jäsenmäärä oli marraskuussa 2005 yhdistyksen tiedottajan arvion mukaan 150–200, Lehdon jäsenmäärä taas oli noin 70. Pakanaverkon ylläpitämällä keskustelulistalla, joka lienee Internetin suurin suomalainen pakanafoorumi, oli marraskuussa 2005 noin 390 rekisteröitynyttä käyttäjää. Lehdon tiedottajan käsityksen mukaan uuspakanoiksi ja luonnonuskoviksi tunnustautuvia on Suomessa tuhansia; vielä enemmän saattaa olla sellaisia ihmisiä, jotka pohjaavat maailmankatsomuksensa vanhalle kansanuskolle, luonnonhengille, shamanismille ja kansanmagialle, mutta eivät identifioi itseään pakanoiksi. Pakanaverkon tiedottajan mukaan suomalaisten pakanoiden lukumäärä on todennäköisesti kolminumeroinen. [2]

Myös tutkijoiden arviot suomalaisten uuspakanoiden määrästä vaihtelevat. Uskontotieteilijä Tom Sjöblom (2000, 239) on esittänyt, että suomalaisia uuspakanoita olisi noin 200, mikä tuntuu tänä päivänä varsin varovaiselta arviolta. Vuonna 2005 pelkästään aktiivisia wiccan harjoittajia on arvioitu olevan 500–1000 (Hjelm 2005a, 13).

Sekä Lehdolla että Pakanaverkolla on paikallistoimintaa eri puolilla Suomea. Kummallakin yhdistyksellä on toiminnasta vastaava yhteyshenkilö noin kymmenellä eri paikkakunnalla. Paikallistapaamisten lisäksi yhdistykset järjestävät mm. leirejä, vuotuisjuhliin liittyviä tapahtumia ja teemailtoja. Kumpikin yhdistys julkaisee neljästi vuodessa ilmestyvää jäsenlehteä. Yhdistykset tarjoavat pakanoille tilaisuuksia toisiinsa tutustumiseen ja yhdessäoloon, mutta eivät juuri organisoineet uskonnonharjoitusta. Uskontoa harjoitetaan pääasiassa pienissä epävirallisissa ryhmissä tai yksin.

Lehdon ja Pakanaverkon lisäksi Suomessa toimii shamanismin harjoittajien yhdistys Shamaaniseura ry, jonka tavoitteena on ylläpitää shamanistista parannusperinnettä.

Traditionaalisen wiccan harjoittajia edustaa Wicca ry. Pakanakentän eri toimijat järjestävät tapahtumia myös yhteistyössä keskenään: esimerkiksi wiccalaisille tarkoitetun vuotuisen Wiccasapatti-tapahtuman takana ovat sekä Lehto, Pakanaverkko että Wicca ry. Mainittujen organisaatioiden lisäksi pakanakentällä toimii epävirallisia yhdistyksiä.

Yhteisöllisyyden uudet muodot

Uuspakanuutta on luonnehdittu individualistiseksi ja suvaitsevaiseksi uskonnollisuudeksi, jossa dogmeilla, hierarkioilla ja auktoriteeteilla ei ole merkittävää asemaa. Kirjat ovat uuspakanallisessa kulttuurissa tärkeitä, sillä uskonnolliset vaikutteet leviävät osaksi niiden välityksellä, mutta mikään teksti ei uskontotieteilijä Graham Harveyn mukaan ole pyhää kirjoitusta. Myöskään uskonnolliset johtajat eivät ole ehdottomia auktoriteetteja. He eivät voi määrätä muiden toiminnasta eivätkä puhua muiden nimissä, eikä muiden odoteta jäljittelevän heidän elämäntyyliään. (Harvey 1997, 213.)

Uuspakanallinen uskonnollisuus poikkeaa uskonnollisen sosiaalisuuden traditionaalisista representaatioista, jotka kuvastuvat esimerkiksi uskontotieteilijä Helmer Ringgrenin uskonnon määritelmässä. Ringgren (1972, 10, 119) määrittelee uskontoa neljän eri ulottuvuuden kautta, joista yksi on uskonnon sosiaalinen puoli: uskonto edellyttää ryhmää, jolla on yhteinen katsomustapa ja joka suorittaa uskonnollisia toimintoja. Uuspakanuudesta toki löytyy ryhmiä, joilla on "yhteinen katsomustapa": esimerkiksi traditionaalista wiccaa harjoitetaan noitapiireissä, jotka uusintavat traditioon kuuluvia oppeja ja rituaaleja. Toiset ryhmät taas saattavat koostaa omat oppinsa ja rituaalinsa pakanallisen perinteen moninaisista aineksista. Kaikki uuspakanat eivät kuitenkaan kuulu tällaisiin ryhmiin.

Huomattava osa pakanoista on eklektikkoja, jotka eivät seuraa mitään tiettyä uskontoa tai suuntausta. Sen sijaan he poimivat itseään miellyttäviä aineksia eri tahoilta ja rakentavat niiden pohjalta oman henkilökohtaisen merkitysjärjestelmänsä. Vaikutteita voidaan ottaa esimerkiksi muinaisten kelttien, egyptiläisten tai kreikkalaisten opeista, Suomessa usein myös suomalaisesta muinaisuskosta tai uudemmasta kansanuskosta. Yhden arvion mukaan noin kolmasosalla pakanoista on "omat, usein nimettömät yhden hengen uskontonsa" (Ytimennävertäjät 2004 [online]). Lisäksi tietyn suuntauksen harjoittajat saattavat ottaa vaikutteita myös tämän suuntauksen ulkopuolelta. Esimerkiksi osa wiccoiksi identifioituvista pakanoista toimii enemmän tai vähemmän eklektisesti ja liittää uskontoonsa aineksia, jotka ovat peräisin wiccatradition ulkopuolelta.

Pakanayhdistyksen jäsenlehdessä kirjoittavan Faerie K:n mukaan eklektinen uskonto on parhaimmillaan toimiva ja henkilökohtaisella tasolla tyydyttävä, pahimmillaan ristiriitainen, eri osasista yhteen liimattu sekamelska. Laaja-alainen opiskelu auttaa luomaan irrallisista palasista merkityksellisen kokonaisuuden. Faerie K:n mukaan eklektisyys on joskus välivaihe: kristinuskosta erottautunut ihminen löytää viiteryhmäkseen pakanat, tutustuu eri pakanauskontoihin ja poimii niistä ne piirteet, jotka katsoo itselleen tärkeimmiksi. Vähitellen jokin uskonto alkaa ehkä tuntua muita

läheisemmältä, jolloin keskitytään siihen. (Faerie K 2002 [online].) Suunta voi olla päinvastainenkin. Uuspakana voi ensin identifioitua vaikkapa wiccaksi ja alkaa muutaman vuoden kuluttua pitää itseään eklektikkona.

Usein eklektikot aloittavat uskonnonharjoituksensa yksin. Kirjojen, Internetistä löydetyn tiedon ja muiden lähteiden pohjalta he kehittelevät omat uskomuksensa ja rituaalinsa. Myöhemmin he kenties tutustuvat toisiin pakanoihin ja saattavat osallistua yhteisrituaaleihin tai muodostaa eklektikkopiirejä (ks. Proinnseas 2005, 192). Esimerkiksi eklektiset wiccat voivat siis suorittaa yhdessä rituaaleja, vaikka heidän käsityksensä jumaluudesta ja muut uskomuksensa vaihtelisivat. Tom Sjöblomin mukaan wiccat yhteisön yhtenäisyyttä ei voikaan määritellä sen jäsenten uskomusten kautta vaan ennemminkin heidän valmiudellaan osallistua yhteisiin rituaaleihin, sillä wiccalaisuudessa rituaalinen yhteys on uskomuksia keskeisempää (Sjöblom 2005, 140).

Uskonnollinen homogeenisuus ei siis ole pakanallisen yhteisöllisyyden edellytys. Rituaalit voivat yhdistää pakanoita yli uskonto- ja suuntausrajojen. Hyvinkin eri tavoilla uskontoaan harjoittavat pakanat voivat myös keskustella yhteisymmärryksessä jumaluuskäsityksistään, magian tekemisen menetelmistään tai vuotuisjuhlien rituaaleistaan. Wiccalaisuudessa ajatustenvaihto samalla aaltopituudella olevien kanssa on Sjöblomin mukaan koko uskonnonharjoituksen oleellisin piirre. Tästä syystä wiccalaisuus on Sjöblomin mielestä jopa erityisen yhteisöllinen uskonto. (Sjöblom 2005, 143.)

Uuspakanuuteen liittyy paljon ennakkoluuloja ja väärinkäsityksiä, joita vastaan pakanat ovat Suomessakin kamppailleet. Osa pakanoista kaipaa uskonnolleen yhteiskunnallista hyväksyntää ja tunnustusta; tämä intressi konkretisoitui suomalaisten wiccan harjoittajien kesällä 1999 käynnistämässä projektissa, jonka tavoitteena oli wiccalaisen uskonnollisen yhdyskunnan virallistaminen. Opetusministeriö antoi asiasta kielteisen päätöksen, jota perusteltiin yhteisön katsomusjärjestelmän ja rituaalikäytäntöjen epäyhteneväisyydellä ja vaihtelevuudella. Päätöksestä valitettiin korkeimpaan hallinto-oikeuteen, joka päättyi vuonna 2003 antamassaan päätöksessä asettumaan opetusministeriön kannalle äänin 4–3. (Ks. Hjelm 2005b.)

Tom Sjöblom (2005, 135–148) selittää kielteistä päätöstä sillä, ettei wiccat yhteisöllä ollut sellaista institutionaalista rakennetta, jota opetusministeriö uskonnolliselta yhdyskunnalta odottaa. Uskonnonvapauslaki näyttää Sjöblomin mukaan pitävän sisällään kulttuurisesti määrittäneitä oletuksia siitä, mitä uskonto on; määrittelyissä painottuvat sellaiset ominaisuudet, jotka ovat tärkeitä oppikeskeiselle uskonnolle. Wiccan tapaiselle rituaalikeskeiselle uskonnollisuudelle tyypillisiä piirteitä laissa ei ole niinkään huomioitu. Vaikka wicca on kiistatta uskonto, sen sisällä ei Suomessa välttämättä toimi sellaisia ryhmiä, jotka Sjöblomin mukaan täyttäisivät uskonnollisen yhteisön kriteerit. Wiccaryhmien demokraattisuus tekee niiden toiminnasta ja tulevaisuudesta epävakaita.

Institutionaalisen rakenteen löyhyys on tyypillistä myös muulle uuspakanuudelle. Jäykät rakenteet ovat vieraita individualistiselle yhteisöllisyydelle, ja useimmat uuspakanat luultavasti kaihtavat ajatusta laajemmasta uskonnollisesta

organisoinnista. Vapauden ja yksilöllisyyden käänköpuolena saattaa kuitenkin olla yhteiskunnallinen marginaalisuus.

Individualismin aika

Uuspakanuus voidaan nähdä osana viime vuosikymmenien uusia uskonnollisia liikkeitä. Laajassa merkityksessä käsite viittaa mihin tahansa uskonnollisiin liikkeisiin, jotka ovatesiintymisymparistossaan "uusia" joko teologisesti, ajallisesti, maantieteellisesti tai uskonnon organisaation suhteen (Ketola 2001, 11). Uususkontojen käsite antaa helposti ymmartaa, että kysymyksessä on jollakin lailla homogeeninen joukko, mutta todellisuudessa uususkontojen keskinäiset erot voivat olla yhtä suuria kuin "vanhojenkin" uskontojen (Sjöblom 2001, 57).

Antropologi Joan Townsend jakaa uudet uskonnolliset liikkeet ryhmaorganisoituihin ja individualistisiin liikkeisiin. Individualistiset liikkeet ovat rakenteeltaan verkostoja, joissa yksilöt luovat oman merkitysjarjestelmansa yhdistelemällä erilaisia uskomuksia. Nama uskomukset leviävät nykyaan Internetin, kirjojen, lehtien, radion ja television välityksellä. Kognitiivista vahemmistoreferenssiryhmaa yllapidetaan näiden välineiden kautta, eivätkä kasvokkainkontaktit ole olennaisia. Yksilön ei enaa tarvitse etsiä samanmielisiä ihmisiä omalta maantieteelliseltä alueeltaan eikä liioin elaa kognitiivisesti eristyksissä; hän voi olla osa hailyvaa verkostoa, josta on tulossa globaali. (1999, 1–2.)

Uuspakanuus tayttaa Townsendin luonnostelemien individualististen liikkeiden tunnusmerkit. Henkilökohtaisia uskomusjärjestelmiä rakennetaan aineksista, joita kirjat ja media tarjoavat. Uuspakanallinen uskonnollisuus leviaa nopeasti Internetin välityksellä, ja virtuaalisessa verkkomaailmassa syntyy pakanayhteisoja, joihin kuulumisen ei ole sidoksissa asuinpaikkaan. Verkosto yhdistaa pakanaidentiteetin jakavia ihmisiä, vaikka heidän uskomuksensa ja rituaalinsa vaihtelevat.

Uudet individualistiset liikkeet heijastelevat laajempaakin länsimaista kulttuuria, jossa uskonnosta on tullut yhä suuremmassa määrin yksilöllinen valinta. Vanhojen uskonnollisten instituutioiden auktoriteettiasemaan suhtaudutaan nykyaan varauksellisesti. Eri uskonnoista, aatteista ja traditioista valitaan sopivia aineksia oman maailmankuvan rakentamiseksi. (Junnonaho 1999, 425.) Sosiologi Steve Brucen mukaan eklektisyys on myöhäisen modernin ajan uskonnon tunnusomainen muoto. Se ei ehkä ole vielä yleisin, mutta se edustaa myöhäisen kapitalismin hallitsevaa eetosta: valintojen, elämäntyylien ja preferenssien maailmaa. (2000, 233.)

Myöhaista modernia tai postmodernia onkin luonnehdittu ajaksi, jolloin yksilö joutuu tekemaan arvovalintansa itsenäisesti. Yhtenaiskulttuurin aika on ohi. Tässä ympäristössä identiteetin rakentamisesta tulee tarkeaa: kun identiteetti ei ole enaa ulkopuolelta annettu eikä mikaan auktoriteetti sitä vahvista, yksilöt joutuvat itse etsimaan sitä elaman eri alueilta. (Hautamäki 1996, 33–36; Bauman 1996, 200.) Yksilöllisyyden lisäksi postmodernissa korostuu uusi yhteisöllisyys. Se ei merkitse sitoutumista eikä uskollisuutta millekaan aatteelle, vaan impulsiivista kokoontumista tietyn teeman ympärille. Tällainen yhteisöllisyys voi saada globaaleja ulottuvuuksia -

yksilöt voivat samaistua yhtä lailla kansainvälisiin vähemmistöihin kuin paikallisiin yhteisöihin. (Hautamäki 1996, 37–38.)

Uuspakanuuskin on kansainvälistä alakulttuuria. Postmodernit pakanat rakentavat identiteettiään niistä aineksista, joita eri lähtökohdista kehittyneet mutta osin yhteen kietoutuneet pakanatraditiot tarjoavat. Merkityksenantoprosessia ei ohjaa mikään ulkoinen auktoriteetti, eikä sen tuloksena välttämättä ole staattista merkitysjärjestelmää. Muiden postmodernin kulttuurin ilmiöiden tavoin uuspakanallinen uskonnollisuus on avoin uudelleenmäärittelylle ja uusille tulkinnoille.

Viitteet

[1] Tämän artikkelin tiedot ovat syksyltä 2005, jolloin artikkelin käsikirjoitus valmistui.

[2] Pakanaverkon tiedottajan henkilökohtainen tiedonanto 11.11.2005; Lehdon tiedottajan henkilökohtainen tiedonanto 12.11.2005.

Lähteet ja kirjallisuus

Arpo, Robert (2001) "Pakanallista menoa. Yhteisö ja tekstuaaliset konfliktit UseNet-keskusteluryhmässä" Teoksessa Tarja Kupiainen, Katja Laitinen & Sinikka Vakimo (toim.) *Minä? Missä? Milloin? Kolmetoista tulkintaa identiteeteistä*. s. 191–213. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Bauman, Zygmunt (1996) *Postmodernin lumo*. Pirkkoliisa Ahponen & Timo Cantell. (toim.) Tampere: Vastapaino.

Bowman, Marion (2000) "Nature, the natural and pagan identity". *Diskus vol. 6* [online]. Päivitetty s.a. [Haettu 11.4.2001] Aineisto kirjoittajan hallussa.

Bruce, Steve (2000) [1996] *Religion in the modern world. From cathedrals to cults*. Oxford: Oxford University Press.

Faerie K (2002) "Eklektiset pakanat". *Vox Paganorum* [online]. Päivitetty 23.9.2004. [Haettu 5.12.2004] Saatavilla www.muodossa.pakanaverkko.fi/vox/eklektiset_pakanat.shtml. Aineisto kirjoittajan hallussa.

Harvey, Graham (1997) *Listening people, speaking earth. Contemporary paganism*. London: Hurst & Company.

Hautamäki, Antti (1996) "Individualismi on humanismia". Teoksessa Antti Hautamäki, Eerik Lagerspetz, Juha Sihvola, Juha Siltala & Jarmo Tarkki (toim.) *Yksilö modernin murroksessa*. s. 13–44. Tampere: Gaudeamus.

Hjelm, Titus (2005a) "Miksi wicca?" Teoksessa Titus Hjelm (toim.) *Mitä wicca on?* s. 9–21. Helsinki: Like.

Hjelm, Titus (2005b) "Wicca kohtaa valtion". Teoksessa Titus Hjelm (toim.) *Mitä wicca on?* s. 95–132. Helsinki: Like.

Junnonaho, Martti (1999) "Uususkonnollisuus ja länsimaat". Teoksessa Katja Hyry & Juha Pentikäinen (toim.) *Uskonnot maailmassa*. s. 411–426. Helsinki: Werner Söderström Osakeyhtiö.

Ketola, Kimmo (2001) "Uudet uskonnolliset liikkeet. Katsaus käsitteisiin, luokitukseen, teorioihin ja tilastoihin". Teoksessa Jussi Niemelä (toim.) *Vanhat jumalat*

- uudet tulkinnat. Näköaloja uusiin uskontoihin Suomessa. s. 10–38. Helsinki: Helsingin yliopiston uskontotieteen laitos.

Lehto ry (2005) "Mitä ovat luonnonuskonnot?" Lehto [online]. Päivitetty s.a. [Haettu 8.2.2005] Saatavilla [www-muodossa: lehto-ry.org/luonnonuskonnot.html](http://www-muodossa.lehto-ry.org/luonnonuskonnot.html). Aineisto kirjoittajan hallussa.

Pakanaverkko ry (2004) [2002] "Mitä on pakanaisuus?" Pakanaverkko ry [online]. Päivitetty 8.6.2004. [Haettu 8.2.2005] Saatavilla [www-muodossa: pakanaverkko.fi/pakanuudesta/pakanuudesta.shtml](http://www-muodossa.pakanaverkko.fi/pakanuudesta/pakanuudesta.shtml). Aineisto kirjoittajan hallussa.

Pearson, Jo (2000) "Demarcating the field: paganism, wicca and witchcraft". Diskus vol. 6 [online]. Päivitetty s.a. [Haettu 11.4.2001] Aineisto kirjoittajan hallussa.

Proinnseas (2005) "Wiccana vapaasti soveltaen". Teoksessa Titus Hjelm (toim.) *Mitä wicca on?* s. 189-194. Helsinki: Like.

Ringgren, Helmer (1972) [1968] *Uskonnon muoto ja funktio*. Suom. Aulikki Salminen. Gaudeamus.

Sjöblom, Tom (2000) "Contemporary paganism in Finland". Teoksessa Jeffrey Kaplan (ed.) *Beyond the mainstream. The emergence of religious pluralism in Finland, Estonia, and Russia*. *Studia Historica* 63. s. 223–240. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Sjöblom, Tom (2001) "Puhutaan uskonnosta. Uskontohistoriallinen katsaus uusista uskonnoista käytävään keskusteluun". Teoksessa Jussi Niemelä (toim.) *Vanhat jumalat - uudet tulkinnat. Näköaloja uusiin uskontoihin Suomessa*. s. 39–65. Helsinki: Helsingin yliopiston uskontotieteen laitos.

Sjöblom, Tom (2005) "Uskontona olemisen taidosta - keskustelua wiccan virallistamisesta uskonnoksi". Teoksessa Titus Hjelm (toim.) *Mitä wicca on?* s. 133–149. Helsinki: Like.

Sohlberg, Jussi (2005) "Okkultismin ja magian elpyminen läntisessä maailmassa – wiccan aatehistoriaa". Teoksessa Titus Hjelm (toim.) *Mitä wicca on?* s. 51–77. Helsinki: Like.

Svanberg, Jan (2002) "Natarsynen i nyhedniska kretsar". Teoksessa Lena Marander-Eklund (red.) *Kulturell miljö, natarsyn och symboliskt landskap - några aspekter på kulturmiljöstudier*. *Religionsvetenskapliga skrifter* nr 55. s. 101–121. Åbo: Åbo Akademis förlag.

Svanberg, Jan (2003) *Schamantropologi i gränslandet mellan forskning och praktik. En studie av förhållandet mellan schamanismforskning och neoschamanism*. Åbo: Åbo Akademis förlag.

Townsend, Joan (1999) *Modern non-traditional and invented shamanism*. Esitelmä Samaanit - Epiikkaa ja ekologiaa -symposiumissa Tampereella 16.1.1999. Aineisto kirjoittajan hallussa.

Virtanen, J. (2004) "Pakanaverkko ry:n viisi ensimmäistä vuotta eli "Oi kerro, ukki, taas Pakanaverkon alkuajoista!"" Vox Paganorum 2004:1, 10–14.

Ytimennävertäjät (2004) "Keitä ovat pakanat?" Pakanat [online]. Päivitetty s. a. [Haettu 14.3.2004.] Saatavilla www-muodossa: pakana.info/Pakanat.html. Aineisto kirjoittajan hallussa.